

РЕАЛІЗАЦІЯ ЗАСАДИ ПРЕЗУМПЦІЇ НЕВИНУВАТОСТІ В ПРОЦЕСІ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ДОКАЗУВАННЯ

THE IMPLEMENTATION OF THE PRESUMPTION OF INNOCENCE PRINCIPLES IN THE CRIMINAL PROVING PROCEDURE

Мирошниченко Т.М.,

*кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального процесу
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

У статті на основі структурного аналізу засади презумпції невинуватості визначаються елементи принципу та досліджується їх нормативний зміст. Звертається увага на протиріччя та прогалини сучасного вітчизняного доказового права. Надається наукове обґрунтування пропозицій щодо удосконалення кримінального процесуального законодавства в частині процедурного забезпечення доказової діяльності.

Ключові слова: принцип, елементи принципу, презумпція невинуватості, докази, доказування.

В статье на основе структурного анализа принципа презумпции невиновности определяются элементы принципа и исследуется их нормативное содержание. Обращается внимание на противоречия и пробелы современного отечественного доказательственного права. Предлагается научное обоснование предложений по усовершенствованию уголовного процессуального законодательства в части процедурного обеспечения доказательственной деятельности.

Ключевые слова: принцип, элементы принципа, презумпция невиновности, доказательства, доказывание.

It is identified elements of the presumption of innocence principle based of its structural analysis and investigated their normative content. Attention is drawn to the contradictions and gaps modern domestic law of evidence. It proposed a scientific substantiation of the proposals on the improvement of the criminal procedural legislation of the procedural provide evidentiary activity.

Key words: principle, elements of the principle, presumption of innocence, evidence, proving.

Постановка проблеми. Питання гарантій прав і свобод особи в кримінальному провадженні є одним із актуальних у сучасній теорії та практиці правозастосування.

У Конституції України закріплений як пріоритетний обов'язок держави із забезпечення, захисту прав особи у всіх сферах правового регулювання, в тому числі і кримінальній процесуальній. Обмеження прав і свобод людини можливе лише у випадках, прямо передбачених законом. Найбільш відчутним воно є в кримінальному процесі, який передбачає в ході кримінального провадження застосування найсуворіших засобів обмеження прав і свобод особи. Важливою гарантією їх захисту є принцип презумпції невинуватості, у відповідності з яким «особа вважається невинуватою у вчиненні кримінального правопорушення і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в порядку, передбаченому КПК, і встановлено обвинувальним вироком, що набрав законної сили. Ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні кримінального правопорушення і має бути виправданим, якщо сторона обвинувачення не доведе винуватість особи поза розумним сумнівом. Підозра, обвинувачення не можуть ґрунтуватися на доказах, отриманих незаконним шляхом. Усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на користь такої особи. Поводження з особою, вина якої у вчиненні кримінального правопорушення не встановлена обвинувальним вироком суду, що набрав законної сили, має відповідати поведженню з невинуватою особою» (ст. 17 КПК).

Однак законодавче закріплення презумпції невинуватості як однієї із засад кримінального провадження не означає автоматичної реалізації як самої презумпції, так і пов'язаних з нею правових положень. Сучасні процесуалісти, безумовно відзначаючи значення презумпції невинуватості для захисту прав і свобод особи в кримінальному провадженні, водночас не є одноставними щодо реалізації як даної засади в цілому, так і окремих положень, що витікають з її нормативного змісту. Зокрема, неоднозначним залишається питання про сутність і межі впливу презумпції невинуватості на кримінальне процесуальне доказування, що породжує певні проблеми для теоретичного і законодавчого уточнення мети та правил законодавчої діяльності. Дискусійним є питання щодо реалізації презумпції невинуватості в процедурах, що базуються на визнанні обвинуваченим своєї вини. На жаль, практика правозастосування, пристосувавшись до нових правил кримінального провадження, водночас зберегла старі пріоритети та методи роботи, тому ефективність багатьох гарантій захисту особи від необґрунтованого обвинувачення ще невисока.

Ці обставини обумовлюють актуальність та значимість дослідження змісту презумпції невинуватості, впливу даної засади на функціонування системи кримінального провадження та проблеми її реалізації.

Стан дослідження. Принцип презумпції невинуватості традиційно є об'єктом вивчення як вітчизняних, так і зарубіжних науковців. У свій час авторські думки про значення презумпції невинуватості та її

зміст висловили такі відомі процесуалісти, як Барчук Г.І., Вікторський С.І., Владіміров Л.Є., Гаргат-Українчук О.М., Гловік І.В., Грошевий Ю.М., Коні А.Ф., Коржанський М.Й., Крижанівський В.В., Лисогор В., Навроцька В.В., Нор В.Т., Осауленко О.А., Полянський М.М., Строгович М.С., Фаткуллін Ф.М., Юдківська Г.Ю. та ін.

Мета статті – дослідження різних аспектів нормативно-правової регламентації принципу презумпції невинуватості, а також комплексу проблем, пов'язаних із реалізацією даної засади в процесі кримінального процесуального доказування.

Виклад основного матеріалу. Як зазначалося вище, дослідженню проблем реалізації нормативного змісту принципу презумпції невинуватості та забезпечення доведеності вини присвячено чимало наукових праць. Тим не менш, реформування кримінальної юстиції в Україні, що супроводжувалося якісними змінами в характері здійснення кримінальної процесуальної діяльності, обумовлює необхідність подальшого дослідження нормативного змісту принципу в ході кримінального процесуального доказування, визначення його елементів, формулювання правил доказування на базі оновленого кримінального процесуального законодавства.

Аналіз чинного кримінального процесуального законодавства дозволяє визначити структуру принципу презумпції невинуватості та забезпечення доведеності вини. Її складають наступні взаємопов'язані та взаємообумовлені елементи.

1. Суб'єкт, щодо якого діють визначені законом правила презумпції невинуватості.

Порівняльний аналіз міжнародно-правового, конституційно-правового та кримінально-процесуального значення поняття «презумпція невинуватості» дозволяє дійти висновку про те, що захист від необґрунтованого обвинувачення, забезпечуваний у вітчизняному варіанті принципом, розповсюджується на більш широке коло осіб. Так, у ч. 1 ст. 62 Конституції України, ч. 1 ст. 17 КПК суб'єктом захисту є «особа», що вважається невинуватою, доки її вину не буде доведено у встановленому законом порядку, на відміну від міжнародного законодавства, в якому відповідні норми виписані лише щодо обвинуваченого (ст. 11 Загальної декларації прав людини 1948 р., ст. 6 Європейської конвенції про захист прав людини і основних свобод 1950 р.). Це означає, що, крім підозрюваного, обвинуваченого в Україні, під захистом презумпції невинуватості знаходяться й інші суб'єкти кримінального провадження – свідки, особи, в помешканнях яких проводяться обшуки, особи, що фактично підозрюються в скоєнні кримінального правопорушення, однак не наділені відповідним статусом.

Варто відзначити, що на практиці саме такий підхід до визначення кола суб'єктів захисту даним принципом використовує ЄС із прав людини, наголосивши в одному зі своїх рішень на тому, що «принцип презумпції невинуватості – перш за все, гарантія процесуального характеру в кримінальних справах, однак сфера застосування цього принципу є значно

ширшою: він обов'язковий не тільки для кримінального суду, що вирішує питання про обґрунтування обвинувачення, а й для всіх інших органів держави» (справа «Алене де Рібемон проти Франції», 1995 р.).

2. Обов'язок доказування винуватості покладається на слідчого, прокурора та, в установлених КПК випадках, – на потерпілого (ст. 92 КПК). Невинуватість не доводиться.

Принцип презумпції невинуватості є конституційним у більшості цивілізованих країн. Більш того, він являє собою атрибут демократичного правосуддя. У Рекомендаціях Комітету Міністрів Ради Європи «Про надання інформації щодо кримінального судочинства через засоби масової інформації» цей принцип задекларований під окремим номером і має у своїй редакції такий зміст: «Повага до принципу презумпції невинуватості є невід'ємною частиною права на справедливий суд».

Дійсно, мета кримінального процесуального доказування – отримання достовірного знання про винуватість особи в скоєнні злочину, тобто спростування презумпції невинуватості може бути досягнуте лише за умови всебічного, повного і неупередженого дослідження обставин кримінального провадження. Виконання цих завдань, як і встановлення сукупності всіх елементів складу кримінального правопорушення, конкретизованого в предметі доказування, спростування доводів на захист обвинуваченого під силу лише органам, що ведуть процес. Передусім, необхідно підкреслити положення ст. 94 КПК, що зобов'язують слідчого, прокурора, слідчого суддю, суд за своїм внутрішнім переконанням, яке ґрунтується на всебічному, повному й неупередженому дослідженні всіх обставин кримінального провадження, керуючись законом, оцінити докази та прийняти відповідне процесуальне рішення. Такими рішеннями на етапі досудового розслідування є повідомлення про підозру, обвинувальний акт. Указуючи в цих документах на конкретну особу (підозрюваного, обвинуваченого), слідчий не може не висловити свої переконання в її винуватості. Відповідне рішення має ґрунтуватися на «неспростовних, достатньо чітких і узгоджених між собою висновках», що відповідає критерію «поза розумним сумнівом» (рішення ЄС у справі «Василь Івашенко проти України», 2012 р.). Тому за відсутності таких ознак констатувати доведеність вини «поза розумним сумнівом» не можна.

Офіційне тлумачення стандарту доказування «поза розумним сумнівом» в українському кримінальному процесі відсутнє. Відмовилися від тлумачення цього стандарту також і в інших державах – країнах англосаксонського права, оскільки не вдається виробити такої дефініції, яка б не була піддана критиці з боку власної судової системи.

«Розумним», думається, є сумнів, який ґрунтується на певних обставинах та здоровому глузді, випливає зі справи та зваженого розсуду всіх належних та допустимих відомостей, визнаних доказами, або з відсутності таких відомостей, і є таким, що змушує особу втриматись від прийняття рішення в питаннях, що мають для неї найбільш важливе значення. Слід

погодитись із І.Л. Петрухіним у тому, що концепція «розумного сумніву» відкинула вимогу встановлення істини і замінила її допущенням високої ймовірності висновку [2, с. 19].

Стандарт «поза розумним сумнівом» може (й повинен) використовуватися для прийняття підсумкових рішень щодо притягнення особи до кримінальної відповідальності. Водночас, як справедливо зазначає С.В. Вапнярчук, під час прийняття проміжних рішень, таких, приміром, як застосування запобіжних заходів, достатньою буде лише обґрунтована підозра у вчиненні кримінального правопорушення та наявності ризиків, передбачених КПК [3, с. 265].

Логічно узгодженим із покладеним на обвинувачення обов'язком доведення винуватості є надання права особі не свідчити проти себе. Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ) розглядає право обвинуваченого на мовчання як таке, що прямо не згадується в ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, однак є однією із загально визнаних міжнародних норм, що лежать в основі справедливої процедури судочинства. Це право не поширюється на використання у кримінальному процесі матеріалів, які можуть бути одержані від обвинуваченого незалежно від його волі, в примусовому порядку, як-то: примусове вилучення документів, отримання зразків крові, сечі, шкідливого покриву для здійснення аналізу ДНК (рішення ЄС у справі «Саундерс проти Сполученого Королівства», 1996 р.).

Вітчизняним законодавством право на мовчання закріплене в положенні ч. 1 ст. 63 Конституції України: «Особа не несе відповідальності за відмову давати показання щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначене законом». У пп. 4, 5 ч. 2 ст. 42 КПК це право конкретизоване щодо обвинуваченого; у п. 6 ч. 2 ст. 56 КПК – щодо потерпілого, а у п. 3 ч. 1 ст. 66 КПК – стосовно свідка. Відносно останнього варто звернути увагу на те, що даний учасник кримінального провадження має право «відмовитися давати показання щодо себе, близьких родичів та членів сім'ї, що можуть (розр. – Т.М.) стати підставою для підозри, обвинувачення у вчиненні ним, близькими родичами чи членами його сім'ї кримінального правопорушення...». Оскільки в силу юридичної необізнаності свідок не в змозі оцінювати, які саме його показання можуть стати підставою для підозри, законодавець захищає цього учасника нормою, що викладена в п. 1 ч. 2 ст. 87 КПК: «...Недопустимими є докази, що були отримані з показань свідка, який надалі був визнаний підозрюваним чи обвинуваченим у цьому кримінальному провадженні». Беручи до уваги ту обставину, що свідок у кримінальному провадженні не забезпечується в обов'язковому порядку послугами адвоката, дана норма є цілком прийнятною, як така, що захищає в певній мірі особу від можливого самообвинувачення в ході проведення даної слідчої дії.

Не зовсім послідовною в цьому випадку є позиція законодавця, сформульована в ч. 3 ст. 245 «Отримання зразків для експертизи». Як видно зі змісту статті, даний припис розповсюджується на всіх осіб, що опиняються у сфері кримінального провадження.

Між тим ЄСПЛ у справі «Яллог проти Німеччини» (2006 р.) зазначив, що примусове медичне втручання у фізичну цілісність особи під час проведення слідчих дій із метою отримання доказів у кожному разі має бути об'єктом виняткової ретельної перевірки і розцінюється як порушення права особи не свідчити проти себе, що є складовим елементом права на справедливий суд. Тому вважаємо за доцільне законодавчо встановити перелік осіб-учасників кримінального процесу, щодо яких може бути застосоване відібрання зразків для порівняльного дослідження, а саме: підозрюваного, обвинуваченого; заборонити примусове проведення цих дій щодо свідка та потерпілого як осіб, стосовно яких не провадиться кримінальне провадження.

В юридичній літературі неодноразово зверталась увага на те, що відмова підозрюваного чи обвинуваченого від дачі показань не може розглядатися як доказ його вини [4, с. 35], обставина, яка обтяжує відповідальність [5, с. 75].

Водночас на необхідність перегляду традиційного підходу до обов'язку доказування, що покладається саме на сторону обвинувачення, наголошували провідні вчені-процесуалісти. Так, Ю.М. Грошевим висловлено думку, що «під час провадження з окремих видів злочинів (наприклад, корупційних), з урахуванням виду злочину та спеціального суб'єкта, треба покладати тягар доведення окремих обставин предмету доказування – законність отримання грошей, цінностей, майна, тощо – на спеціальних суб'єктів» [6, с. 576]. Поділяємо цю точку зору з огляду на актуальність даного питання в організації боротьби із злочинністю в Україні. Міжнародний досвід свідчить про результативність такого підходу до встановлення правил доказування. Відповідні норми щодо перекладання тягара доказування на сторону захисту наразі передбачені у Великобританії, Польщі, Франції. Разом із тим, як видається, передчасними для нашої країни буде внесення відповідних змін у кримінальне процесуальне законодавство у випадках заяви сторони захисту про алібі, неосудність, як це передбачено законодавством Італії, Великобританії [7, с. 22, 101, 315].

Окремої уваги заслуговують питання обов'язку доказування винуватості, який покладається законом на потерпілого у «випадках, встановлених КПК». Даний припис містить ч. 1 ст. 92 КПК, яка в певній мірі узгоджується з п. 19 ч. 3 ст. 3 КПК, що відносить потерпілого до сторони обвинувачення в згаданих випадках.

Аналіз норм чинного КПК дає змогу дійти висновку про наявність принаймні двох таких ситуацій. Перша стосується зміни прокурором обвинувачення (ч. 3 ст. 338 КПК), друга – відмови прокурора від обвинувачення у суді (ч. 2, 3, 4, 5 ст. 340 КПК).

У відповідності із ч. 3 ст. 338 КПК, «якщо в обвинувальному акті із зміненням обвинуваченням ставиться питання про застосування закону України про кримінальну відповідальність, який передбачає відповідальність за менш тяжке кримінальне правопорушення, чи про зменшення обсягу обвинувачення,

головуючий зобов'язаний роз'яснити потерпілому його право підтримувати обвинувачення в раніше пред'явленому обсязі». Чч. 2, 3, 4 ст. 340 КПК встановлено, що «в разі відмови прокурора від підтримання державного обвинувачення в суді головууючий роз'яснює потерпілому його право підтримувати обвинувачення в суді. Якщо потерпілий висловив згоду на підтримання обвинувачення в суді, головууючий надає йому час, необхідний для підготовки досудового розгляду. Потерпілий, який погодився підтримувати обвинувачення в суді, користується всіма правами сторони обвинувачення під час судового розгляду».

Як бачимо, і в першому, і в другому випадку мова йде в законі про право, а не обов'язок потерпілого підтримувати обвинувачення. Аналогічне положення міститься в п. 4 ч. 3 ст. 56 КПК: «...під час судового провадження в будь-якій інстанції потерпілий має право підтримувати обвинувачення в суді у випадку відмови прокурора від підтримання державного обвинувачення».

Враховуючи положення ч. 2 ст. 92 КПК, можна зробити висновок про те, що обов'язок доказування винуватості покладається на потерпілого лише у випадках, коли останній є стороною обвинувачення та самостійно подає докази на підтвердження винуватості особи. У цьому випадку потерпілий зобов'язаний доводити належність, допустимість доказів та обставин, які характеризують обвинуваченого. Підтримуємо позицію науковців, які вважають за недоцільне передбачити в законі порядок складання потерпілим акту обвинувачення, оскільки цей учасник кримінального процесу не наділений правом вносити корективи у формулу обвинувачення [8, с. 114]. Тим більше, що такі зміни будуть спонукати потерпілого звернутись до кваліфікованого юриста для складання відповідного документа, що значно ускладнить доступ до правосуддя жертви злочину і реально перетворить «обов'язок доказування» в «тягар доказування» потерпілого.

3. Заборона базувати обвинувачення на доказах, одержаних незаконним шляхом, а також на припущеннях. Глумачення обґрунтованих сумнівів на користь обвинуваченого.

Звертаємо увагу на деяку умовність поняття «докази, отримані незаконним шляхом», оскільки, виходячи з дефініції поняття «доказ», ним є тільки ті фактичні дані, які отримані в порядку, встановленому КПК (ст. 84 КПК). Таким чином, інформація, отримана незаконним шляхом (тобто не в порядку, передбаченому законом), не може бути визначена як доказ. В юридичній літературі неодноразово висловлювався науковцями докір у бік законодавця, який і в попередньому, і в чинному КПК, вказуючи на необхідність дотримання порядку одержання доказів, в окремих випадках не встановлює його.

Так, дотепер не врегульовані процедури витребування, отримання доказів, визнання доказів недопустимими. Залишаються невизначеними поняття «інших процесуальних дій», а також «інших дій, які здатні забезпечити подання суду належних і допустимих доказів» (ч. 3 ст. 93 КПК). Така неврегульованість порядку збирання доказів обумовлює труд-

нощі практичного характеру, виникнення сумнівів щодо допустимості зібраних доказів у повноважних суб'єктів, що оцінюють докази. Як приклад можна навести ситуацію з відсутністю належної правової регламентації процедури отримання від заявника речей і документів на початковому етапі досудового розслідування (ст. 60 КПК). Оскільки збирання доказів здійснюється сторонами кримінального провадження, (ст. 93 КПК) зазвичай під час досудового розслідування, яке починається з моменту внесення відомостей про кримінальне правопорушення до Єдиного реєстру досудових розслідувань (ЄРДР), залишаються неврегульованими питання: яким процесуальним документом фіксується прийняття речей і документів на підтвердження заяви про кримінальне правопорушення, які дані щодо походження, умов зберігання відповідних об'єктів мають бути встановлені, які пояснення заявника щодо відношення наданих речей і документів до даного кримінального правопорушення мають бути отримані.

Очевидним є те, що від вирішення цих та інших питань, що стосуються регламентації процесу доказування, залежить ефективність дії принципу презумпції невинуватості та забезпечення доведеності вини, з яким нерозривно пов'язане право особи на справедливий суд. Ч. 6 ст. 9 КПК зобов'язує правозастосувача у випадках, коли положення КПК не регулюють або неоднозначно регулюють питання кримінального провадження, застосовувати загальні засади кримінального провадження, визначені ч. 1 ст. 7 КПК, у тому числі і принцип презумпції невинуватості, інші, серед яких особливе значення слід надати засаді верховенства права, яка має застосовуватися з урахуванням практики Європейського суду з прав людини (ст. 8 КПК).

Слід підкреслити, що ЄСПЛ неодноразово наголошував на тому, що він не мусить вирішувати, чи конкретний доказ, зокрема отриманий із порушенням вимог національного закону, може бути допустимим. Він оцінює справедливість провадження в цілому, аналізуючи такі аспекти: чи не було під час отримання доказів порушено права, гарантовані іншими статтями Конвенції, чи було дотримано право на захист, зокрема чи мав заявник можливість заперечити проти допустимості доказу. Водночас Європейський суд бере до уваги якість доказу та обставини, за яких його було отримано, а саме, чи не ставлять вони під сумнів надійність і точність відповідного доказу (рішення у справі «Гефген проти Німеччини», 2010 р.).

Висновки. Проведений аналіз нормативного змісту засади презумпції невинуватості та практики реалізації її нормативного змісту дозволяє зробити деякі проміжні висновки, зокрема щодо відповідності в цілому кримінального процесуального законодавства України, що регулює процес доказування, міжнародним стандартам судочинства. Водночас подальшої розробки та вдосконалення потребують приписи закону, що стосуються нормативного забезпечення доведеності вини шляхом регламентації порядку збирання доказів, конкретизації правового статусу учасників доказової діяльності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бабанян Р.Ш., Сіроткіна М.В. Доведеність вини поза розумним сумнівом у кримінальному процесі України: особливості розуміння та правозастосування / Р.Ш. Бабанян, М.В. Сіроткіна // Адвокат. – 2013. – № 10. – С. 54–60.
2. Петрухин И.Л. Истина, достоверность и вероятность в суде / И.Л. Петрухин // Юридический мир. – 2003. – № 8. – С. 17–25.
3. Вапнярчук В.В. Теоретико-методологічні основи кримінального процесуального доказування / В.В. Вапнярчук. – Х., 2015. – 682 с.
4. Гаспарян Н. Праву не свидетельствовать против себя нужны дополнительные гарантии / Н. Гаспарян // Российская юстиция. – 2000. – № 12. – С. 32–37.
5. Кримінальний процес / за заг. ред. Ю.М. Грошевого, О.В. Капліної. – Х. : Право, 2010. – 606 с.
6. Грошевий Ю.М. Концептуальні засади побудови проекту кримінально-процесуального кодексу України / Ю.М. Грошевий. – Х. : Право, 2011. – 652 с.
7. Гуценко К.Ф. Уголовный процесс зарубежных государств / К.Ф. Гуценко, Л.В. Головкин, Б.А. Филимонов. – М. : Зерцало-М, 2000. – 517 с.
8. Перепелиця С.І. Кримінальне провадження у формі приватного обвинувачення / С.І. Перепелиця. – Х. : Право, 2015. – 178 с.